
MŰHELY

CSÉVE ANNA

Archívum és terep, írás és élet

Realizmus-problémák Móricz Zsigmond prózapoétikájában

„...az élet és az írás ugyanaz és egy.

És hogy számomra mindenesetre az élet: az írás.”¹

A realizmus „ernyőfogalma”² az irodalom- és kritikátörténetben zavaróan többértelmű jelentéseket vett fel. A Móricz-életmű recepciójában e jelentések között tájékozódva több oldalról is érezhető az értelmezések koncepcionális kötöttségéből fakadó bizonytalansága: a realizmusfogalmak sokszor vitatott érvkészlete összekapcsolódik a modernitás szintén nehezen definiálható elképzeléseivel.³ Míg ez az összefüggés jól megfér a *Nyugat*-korszak kritikai visszhangjában, addig az 1950-es évektől a realista Móricz-kép a modernség hagyományozódásának gátja lett. Majd ennek a képnek szükségszerű eltávolítása okozta azt, hogy a kilencvenes évek újraolvasási gyakorlatában a realista ábrázoláselvre támaszkodó interpretációk háttérbe szorultak az irodalmi modernség posztmodern távlatában. Ez a határpontokhoz köthető diszkontinuitás valójában nem meglepő, hiszen koronként változó jelentésű valóságfogalmak állnak a realizmus mögött, a mindenkori *common sense* és az elméleti iskolák diskurzusainak függvényében. A posztmodern pluralista valóságképében „a tényleges valóság és a valóság egyéb területei (azaz a virtualitás) közötti határvonal elmosódott, vagy deklaráltan nem is létezik”.⁴ Ezzel összefüggésben pedig a posztmodern a realizmust egy 19. századi, pozitivista eredetű, egyetlen esszenciális valóságkép rögzítésében érdekelt, kötött struktúrában látatja.

¹ MÓRICZ Zsigmond, „Pataki felolvasás”, in MÓRICZ Zsigmond, *Erkölcsei sarkantyú: Tanulmányok II.*, Móricz Zsigmond összegyűjtött művei, 744–749 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 748.

² HITES Sándor, „A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről”, *Irodalomtörténet* 97 (2016): 263–300, 295.

³ KAPPANYOS András, „A modernség változatai: Koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 33–87.

⁴ ROPOLYI László, „Virtualitás és valóság”, *Többlét* 2, 1. sz. (2010): 5–49, 9.

Az elmúlt évtizedekben a Móricz-próza újraolvasása számos eredményre vezetett. A szövegek elemzésében az átértelmezés szempontjai zárójelbe tették a móriczi valóságábrázolás vulgáris, mimetikus formájú megközelítéseit, és egyben tovább távolították a nyelv ábrázoló, eszközszerű működésének fel-fel-fogását is. Az újraolvasás a realista stílusként „elkönyvelt történeti önideológiák”⁵ ráarakódásaitól mentes, új prózapoétikai összképet alakított ki. Amennyiben csak a narrátorra, karakterekre, szerkezetre vonatkozó szakirodalom jelzőit emeljük ki, akkor is igen dinamikus nyelvi modell tárul fel. Szabad, széthulló, szubjektív, víziószerű, szintetizált, kevert, bizonytalan, metaforikus, jelentésszorosozó, behelyettesíthető formavilág bontakozik ki a többnyire szűkös cselekmény és tablószerűvé alakuló idő keretében. Ez az újraolvasás kínálta igen leegyszerűsített mintavétel több regény, novella jellemzőiből áll össze, ezen belül, mint e próza brandje, a szabad függő beszéd mozdítja ki a klasszikus realista próza alakzatainak egyensúlyát, amelyet a jelentésmegkötés ellen ható intertextuális elemek szintén tovább lazítanak.⁶

Az irodalomtudomány prózafelfogása által javasolt újraértelmezési stratégiákban megjelennek a Móricz-próza radikális újszerűségének széttartó és ketősségekben megfogalmazódó figyelemfelhívó jelenségei is. Például az enigmatikus és nehezen teoretizálható „életesség” fogalmának kétirányúsága, „szöveg és tény különös, egyszerre kétkomponensű és egylényegű volta”.⁷ Az egyszólamúságban vagy együtthangzásban, illetve szét- és összetartásban megmutatózó „többnyelvűség”,⁸ valamint ennek a dinamikus nyelvnek mediálisan nyi-

⁵ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Klasszikusaink (Budapest: Korona Kiadó, 1999), 145.

⁶ TVERDOTA György, „Fordítás magyarról törökre magyarul: Bethlen Gábor isztambuli útja”, in *Az újraolvasott Móricz: Előadások és tanulmányok*, szerk. ONDER Csaba, 146–155 (Nyíregyháza: NYF BTMFK Irodalom Tanszék, 2005); CSÉVE Anna, *Az írás gyeplője: Móricz Zsigmond szövegalkító gyakorlata* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2005); SZILÁGYI Zsófia, *A továbbélő Móricz* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2008); BENYÓVSZKY Krisztián, „Madarak és nimfák: Metaforikus történetképzés az *Úri muriban*”, in BENYÓVSZKY Krisztián, *Fosztogatás: Móricz-elemzések*, 66–88 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010); BARANYAI Norbert, „...valóság-ból táplálkozik s mégis költészet”: *Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei*, Csokonai könyvtár 47 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010); SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013); *Móricz a jelenben*, szerk. BENGI László és SZILÁGYI Zsófia, MIT-konferenciák 2 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2015).

⁷ RÁKAI Orsolya, „Geneológia és reflexió: Móricz Zsigmond »irodalomtörténete(i)«, *Alföld* 56, 1. sz. (2005): 93–100, 100.

⁸ DOBOS István, „Egyszólamúság vagy együtthangzás?: Útban a regény többnyelvűsége felé: Móricz Zsigmond, *Az isten háta mögött*”, in BENGI és SZILÁGYI, *Móricz a jelenben*, 47–60, 60.

tott természetének a befogadásban (fordítás, olvasás),⁹ a közvetítésben megmutatkozó ellentmondásai, illetve ezek poétikai potenciálja is szembetűnőek. Az interpretációk által felfedezett kettős értelmezési lehetőségek (például a próza topografikus jelrendszereinek realista és egyben metaforikus kódolása¹⁰ vagy a realista és mitikus, illetve autobiografikus és fiktív jellemzőkkel leírható két párhuzamos elbeszélésmód¹¹) felvetik a kérdést, hogy a poétikai összetettségre és a realista ábrázolásvlre irányuló olvasatok egymást kizáróak vagy megengedő módon kiegészítők lehetnek-e, mint ahogy ezt Móricz és kortárs kritikussai még szoros összefüggésben látták: „Realistának könyveltek el, én magam is erősségemnek érzem azt, hogy életlátásom olyan, mint a magyar nép színe-javáé. A való életet valószerű vonásokkal adom vissza.”¹²

A többszólamúsággal ellentétben állnak Móricz nyilvánosságnak szánt konfesszionális és deklaratív szerzői kijelentései. Ezek – ha idézik is az elemzésekben –, nem tartoznak az újraolvasás tárgyához, és alulretorizáltságuk miatt mintegy ellenidézetekként, ellenérdekelt tárgyként, „önismereti tévesztéseként” értékelik őket.¹³ Pedig több szempontból is fontos lenne Móricz önértelmező megnyilatkozásainak, kritikai és irodalomtörténeti eszmefuttatásainak „egyfajta móriczi önmitizáláson”¹⁴ is alapuló, látszólag irodalom és esztétikán kívüli fogalmainak¹⁵ tisztázása, már csak azért is, mert ezek az állí-

⁹ TVERDOTA György, „Fordítás magyarról törökre...”, in ONDER, *Az újraolvasott Móricz...*, 146–155, 148; EISEMANN György, „A szereplő mint olvasó Móricz Zsigmond regényében”, in *uo.*, 60–67, 60.

¹⁰ BEDNANICS Gábor, „Tér, idő, történelem: (Kon)figurációk a móriczi regényben”, in BENGI és SZILÁGYI, *Móricz a jelenben*, 81–88, 83.

¹¹ GINTLI Tibor, „Bovary út vagy Bovaryné”, in ONDER, *Az újraolvasott Móricz...*, 68–79, 71; BARANYAI, „...valóságból táplálkozik s mégis költészet”..., 156.

¹² Idézi: VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*, Arcok és vallomások (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 190.

¹³ „Naplói és publicisztikai tanúsága szerint Móricznak meglehetősen egyszerű – és még ebben a formában is igen elnagyolt – képzetei lehettek a szubjektum szövegszerű önmegnyilvánításának lélektani háttereiről. Egy közelebről nem artikulált pszichikai zónában kereste vagy vélelmezte az »emberinek« mint »sajátjának« a forrását, ahonnan a mű az ő »őszinte és igaz érzései[t]« hivatott továbbítani. [...] Móricz (a maga gyakori önismeretei tévesztéseinek egyikeként) az élet fedezetével ellátott saját eredetiség termékének, nem pedig »könyvből tanultnak« véli művei vallomás- és építkezésmódját, holott azok – az »alakotól« az anekdotikusságig – a legnagyobbbrészt Jókai vagy Mikszáth kirajzolta mintákat követnek.” KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Tónus – szólam – effektus: A nyelv művészeti kérdés csapdái a Móricz-kutatásban”, in BENGI és SZILÁGYI, *Móricz a jelenben*, 25–45, 33–34.

¹⁴ SZILÁGYI, „*Móricz Zsigmond...*”, 29.

¹⁵ Vö. „Az új irodalom [...] »életességre« épül Móricz szerint [...] Móricz érezhetően küszködik, hogy a különbséget szavakba foglalja (ám ez a későbbi realizmus-szakirodalom tanúsága szerint mégsem sikerült neki egyértelműen).” RÁKAI, „Geneológia és reflexió...”, 99.

tások szolgáltak a kritikai realista Móricz-kép és ehhez kapcsolódva a realizmus ideológiai reprezentációjának kiindulópontjául. Az irodalom feladatáról szóló, középpontba állított deklaratív szerzői kijelentést – mely szerint az irodalom kerüljön közelebb az élet valóságához – nem követte annak kivizsgálása, hogy miben is állnak e valóságábrázolás stílusjegyei.¹⁶ Kérdéses, hogy a konfeszionális próza miért köti következetesen (és utólag) az író sikert hozó pályafordulatát és autonómiájának megteremtését a realizmushoz.

Először is elfogadom azt a támadást vagy dicséretet, hogy realista író vagyok.

Ugyanis nem tudom, mi a realista író, mi az idealista író. Az író, ha író nem lehet más, csak az élet feltárója, közlője és újjáteremtője. [...] Ha visszagondolok saját írásaim őskorára – sajnos, valóban régen volt, amikor írni kezdtem. Budapesten az első novellám 1901-ben jelent meg a *Lidérc Naptárban* – abban az időben még tiszta idealista író voltam. [...] Egy idealizmussal telített fiatal író nem is képzelheti el a bűnt másképp: ez a töményített bűn, a pénzhamisítás. Zord éjszaka. Az elemek csatája a kísérő zene a vétek körül... Azóta sokszor írtam meg bűnös dolgokat, amit urak vagy parasztok követek el, de sohasem jutott eszembe, hogy viharos éjjeleken kövessék el a gázságot, mert azóta már realista vagyok [...] [A] realista ideálja az, ha az élet egyszerűségében és közvetlenségében tudja megéreztetni az ideált. Ehhez az egyszerűséghez és közvetlenséghez azonban igen nehéz eljutni. [...] Én magam a nehéz válságoknak köszönhetek mindent, amit aztán tudnom sikerült. Mire eljutottam a legelső novellához, amelyben a kritika engem talált meg [...].¹⁷

Ha a móriczi valóság- és realizmusfogalom közös reprezentációs logikáját keressük, ahhoz a kérdéshez kell visszafordulnunk, hogy művészetének nyelvi-poétikai átértékelései milyen hagyományok elutasításának, illetve keresésének kontrasztjában fogalmazódhattak meg. Móricz plurális prózavilágának dialogikus mozzanatai és ezzel szemben az öntanúsító szövegek egyszerűségük állításai olyan végeredményként élénk kerülő olvasatok, amelyek történeti

¹⁶ VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Irodalomtörténeti Könyvtár 8 (Budapest: Akadémia Kiadó, 1962), 144.

¹⁷ MÓRICZ Zsigmond, „Vallomás az írásról”, in MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok I.*, Móricz Zsigmond összegyűjtött művei, 771–773 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978).

viszonyokba helyezett alkotói kiindulópontjai,¹⁸ kontextusa, és nem egyirányú levezethetősége van.

Tanulmányom a Móricz-próza realizmussal kapcsolatos jelenségéről a téma nagyságát tekintve, csak vázlatos és hiányos lehet, mégis a szövegekhez fordulva problémákat szándékozik felvetni és előmunkálatokat elvégezni a további kutatásokhoz, jelen esetben azokhoz, melyek ennek a bahtyini polifonikus modellnek¹⁹ az eredetét és működését vizsgálják.

FOLKLÓR MINT „EGYSZERŰSÉG” ÉS UNIVERZÁLIS MINTA

Móricz első népdalgyűjtő útja a mindmáig legkevésbé feltárt pályakezdés központi eseménye, az önteremtő és alkotásteremtő folyamatok elindulásának legmarkánsabban definiálható kezdőpontja. Arról azonban kevés tudható, hogy miben nevezhető meg az a nagy volumenű, „minden” regényében, novellájában jelen lévő hatóerő, amely sokszor idézett öntanúsító nyilatkozatai szerint ezekhez az utakhoz kötődik.²⁰

Első útjaival egy időben, még 1903–1904-ben közzétett tárcacikkei (*Hogy terem a népdal?*,²¹ *A magyar versről*,²² *A népdal termőföldjén*²³) és kéziratos írásai (*Egy falu nótái*,²⁴ *Virágos a nóta fája*²⁵) közelről és sokat árulnak el a 19. századi szóbeliségben élő folklór inspirációjáról, melyben a népdal – mint egyszerű

¹⁸ Vö. „A modernségben a műalkotásnak általában tulajdonított autonómia nem kiindulópont, hanem végeredmény.” BAGI Zsolt, *Az esztétikai batalom elmélete: Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2017), 95.

¹⁹ SZIRÁK Péter, „Az ösztön »nyelve« és a nyelv cselekedtető ereje: Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraolvasásához, in *A kifosztott Móricz?: Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Könyvtár és katedra 1, 226–240 (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2001), 235; EISEMANN György, „A Móricz újraolvasás esélyei”, in FENYŐ D., *A kifosztott Móricz...*, 241–249, 246.

²⁰ Vö. „Ott ismertem meg a falu életét, s tömérdek benyomás, élmény és mély s forró indulat lobbant fel bennem, ami később műveimben mint ott van.” MÓRICZ Zsigmond, „Népköltési gyűjtő”, in MÓRICZ, *Tanulmányok I.*, 755–757, 757.

²¹ MÓRICZ Zsigmond, „Hogy terem a népdal?”, in MÓRICZ, *Erkölcsei sarkantyú...*, 8–12.

²² MÓRICZ Zsigmond, „A magyar versről”, in MÓRICZ, *Erkölcsei sarkantyú...*, 13–17.

²³ MÓRICZ Zsigmond, „A népdal termőföldjén: Részletek egy népköltési gyűjtő útirajzából”, in MÓRICZ Zsigmond, *Ifjúsági írások*, Móricz Zsigmond összegyűjtött művei, 210–211 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958).

²⁴ MÓRICZ Zsigmond, „Egy falu nótái”, in MÓRICZ Zsigmond, *Szatmári gyűjtés*, 2 köt. Magyar Népköltési gyűjtemény: Új folyam 17–18, 1:335 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1991).

²⁵ MÓRICZ Zsigmond, „Virágos a nóta fája”, in MÓRICZ, *Szatmári gyűjtés*, 1:336–337.

forma – mintaszerűsége feltárulhat. Bár Móricz foglalkozik a népdal ritmikájával és verselésével is, az írások fókuszában a paraszt és a falu, az egyén és a közösség osztatlan egységében működő élő folklór működése áll, amelyben mindig feltűnik egy-egy egyéni változat. A dalok variálódásáról, szabad szövegszerveződéséről ír, ahogyan az új forma tört dalokból,²⁶ széttört versszakokból, vendégszövegekből összeáll. „Magasabb műveletnek” tartja, ha a darabokat a személyiség élethelyzetére igazítják, „pászoltatják”,²⁷ ha az egyén teret enged egyedi helyzetének és saját érzéseinek az új variánsban:

Egy tizenhárom esztendő, ökölnyi ostoros gyereket találtam, aki [...] több nótából „összepászoltat” egyet, s ha sikerül egy-egy ilyen egyveleg – másnap már egész falu fujja [...]. Nem büszkélkedik azzal, hogy eleitől végéig az övé minden gondolat, ami a nótában van, hanem úgy magyarázza a szerzést, hogy ő „mindenféle példából vette – könyvből is volt, amit vett, de prózából – minden versnek a két első sorát, a másikat pedig rácsapta, úgy ahogy vele történt.”²⁸

Felfigyel arra is, hogy a dalok variációiban szövegrészletek ismétlődnek,²⁹ melyek az építkezés széttörtségét újra és újra egészzé alkotják. Az élő folklór mediális és koncipiális orális mintája³⁰ beszédközi viszonyokként és szövegként tárul fel az író számára. A falukörnyezet reáliái között a jelentések kialakulásának és cseréjének módjában az anonimitás és a szerzőség ambivalenciájára is reflektál. A korabeli gyűjtők számára a népköltészet „éppen amiatt volt érdekes, mert az egyéni szinten túlmutató, kollektív, értéket hordozó alkotások (a nép költi őket).”³¹ Móricz azonban meglátja a közreműködő személyisé-

²⁶ Vö. „A legtöbb nóta össze van törve. Jóformán senki sem ügyel arra, hogy tartoznak össze a versszakok; új nótát ha tanulnak, a dallamára rácsavarják a régi szöveget, sokszor törik, toldják is ennek kedvéért.” MÓRICZ, „Egy falu nótái”, 335.

²⁷ MÓRICZ, „Hogy terem a népdal?”, 9.

²⁸ Uo., 10.

²⁹ Vö. „Egyik átfolyik a másikba, a mely ujabbnak első akkordját csendíti meg.” MÓRICZ Zsigmond, „Szatmár vármegye népe”, in MÓRICZ, *Erkölcsei sarkantyú...*, 55–84, 76.

³⁰ Vö. „[...] az írott és szóbeli szöveg viszonya nem jellemezhető egyetlen oppozícióként: meg kell különböztetni az oppozíció mediális és koncipiális-kognitív dimenzióját. Élőszóban is léteznek az írás szövegalkotási elvei alapján felépülő beszédprodukciók [...]” BENCZIK Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*, (Budapest: Trezor Kiadó, 2001), 142.

³¹ DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században”, in *Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, *Identitások és médiák 2*, 30–42 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015), 40.

get, felfigyel arra is, hogy a lokális faluközösségek még tudják nevekhez kötni a dalokat.³²

A folklór kommunikatív és narratív hatása felismerhető a móríci epika összetettségének alakzataiban is: a szabad függő beszéd, a szövegátvételek és önidézetek összeillesztésének intertextuális eljárásai,³³ a művek áttetsző életrajzisége,³⁴ a konkrét körülményekre alkalmazott szövegalakítás,³⁵ a megelőlegezett és visszautaló metaforikus elemek jelentéssokszorozása,³⁶ illetve az újraírás és a végtelen írható regények írói igénye.³⁷

Ez a hasonlóság lehetővé teszi, hogy a regények esztétikai értékei mögött keresett, a magyar prózában eddig nem ismert kommunikációs és intertextuális diskurzust³⁸ az élő folklór „univerzális” szövegalkotási kulturális mintájához közelítő alkotásmódként láttassuk. Móríciz olyan diskurzust alapított, amely addig nem létezett sem az akkor formálódó néprajztudományban, sem a fikciók történetére tekintő írásbeli paradigma látókörében nem volt megvalósítható.

³² Vö. „Aki írta, most 20 esztendőös legény, s évekkal ezelőtt csinálta ezt a két (!) dalt. Az egész falu tudja róla, hogy magáról ír nótát”. MÓRICZ, „Virágos a nóta fája”, 337; „Ki írta ezt is? Mert valószínű, hogy itt költötte valaki [...] nem tudunk nyomára jönni. [...] az Erdélyi János meg Kriza János által összegyűjtött dalok éppen úgy nem tudjuk egynek sem a szerzőjét, mint a mai leírt újabb eredetű és színezetű nótáit.” MÓRICZ, „A népdal termőföldjén...”, 210, 211; Lásd még Móríciz Zsigmond megjegyzését August Hartmann bajor népköltészeti gyűjtéséről az adatközlők megnevezése kapcsán. CSÉVE Anna, „A szent hasú tarka tehén és a borívó galamb: Móríciz Zsigmond állatmeséi”, in *Nagy az Isten állatkertje...: Állatságok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben*, szerk. MERCS István, *Modus Hodiernus* 9, 123–140 (Nyíregyháza: Móríciz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019), 136.

³³ SZILÁGYI, „Móríciz Zsigmond...”, 279.

³⁴ BARANYAI, „...valóságból táplálkozik s mégis költészet”..., 91; CSÉVE, *Az írás gyepölője...*, 48.

³⁵ KÁNYÁDI András, „A tóga redői: Egy Móríciz-novella szöveggörnyezete”, in BENGI és SZILÁGYI, *Móríciz a jelenben*, 187–199, 197; CSÉVE Anna, „*Barbárok*: A novella olvasásának lehetséges kontextusai”, in *uo.*, 159–176, 171.

³⁶ BENYOVSZKY, „Madarak és nimfák...”, 78–88; SZIRÁK, „Az ösztön »nyelve«...”, 236.

³⁷ Vö. „Jól tudnék regényt írni, ha alkalmat adnának rá, hogy végtelenül hosszúakat írjak.” MÓRICZ Zsigmond, *Naplók: 1930–1934*, szerk. CSÉVE Anna (Budapest: Noran Könyvesház, 2016), 578.

³⁸ Vö. „Úgy tűnik tehát, hogy a Móríciz-életmű olyan recepciós problémákat támaszt, amelyek túlmutatnak a hivatalos kanonizációs mozgások sokszor egyáltalán nem szakmai motivációi támogatottságának vagy megvonásának segédkonstrukcióin.” BALASSA Péter, „Balassa Péter Móríciz-szeminárium: 1999–2000”, in BALASSA Péter, *Magatartások találkozója: Babits, Kosztolányi, Móríciz*, Balassa Péter művei, 162–211 (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 167.

ARCHÍVUM ÉS TEREPI

A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szemben támasztott elvárásokat a 19. századi nemzeti elkötelezettségű nyelvészet³⁹ és népnemzeti iskola szabályozta. Az akkor intézményesülő magyar néprajzkutatás nyelvi-esztétikai kontrollal lépett fel a leírt szövegekkel szemben. A Kisfaludy Társaság – és mint az intézmény megbízott adatgyűjtője, Móricz is – a formálódó folklórtudomány céljainak megfelelően egy nemzeti gyűjtemény megmentésén, gyűjteményes kötetek kiadásán dolgozott. Ennek a célnak megfelelően a gyűjtés szigorúan a leírásra korlátozódott, amely csak a megnemesítés, a szóbeliség (írásos nyomainak) eltüntetése, a szöveg kisajátítása által léphetett az irodalom nyilvánossága elé. A médiumváltás során felgyűjtött néprajzi archívum csak az elvárt módosításokon, a „visszanépiesítés”⁴⁰ eljárásán túl felelhetett meg a népnemzeti iskola népköltészet-fogalmának, mely eleve kizárta, „hogy csonka vagy pórias elbeszélések értéként jelenjenek meg és közölhetők legyenek”.⁴¹

Móricz az 1900-as évek elején az „eszményítés” esztétikájának megfelelő irodalmi-nyelvi-néprajzi intézményrendszer formalizmusa ellenében váltott irányt. A saját invenciójára és „narratív fogékonyságára”⁴² hagyatkozva újratemett mintáit kivonta e kontroll alól, és a realizmus jelzőjével megbélyegzett népi nyelvet⁴³ és közeget integrálta az irodalomba. Prózája befogadta a paraszti beszédmód közönséges, vulgáris, nyílt beszédmódjait és „roncsolt” nyelvi mintáit, mely paradigmaváltó jelentőségűvé tette prózáját⁴⁴ mind az irodalmi modernség, mind a modernitás egészének horizontjában.

³⁹ Lásd ehhez: „A konzervatív nyelvi általánosságot kötelezőként előíró nyelvvédő ideál a [20.] század elejére [...] hivatalossá és merevvé vált”. MARGÓCSY István, „A nyelv mint a nemzet közkincese”, in *Kulturális örökség – társadalmi közélet*, szerk. GYÖRGY Péter, KISS Barbara és MONOK István, 31–40 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 36.

⁴⁰ DOMOKOS, „A folklórgyűjtővel...”, 31.

⁴¹ Uo., 32.

⁴² Vö. A narratív fogékonyság és megértés a mentális működés adottsága. Képesség, tudatos stratégia, érzékiség egyesül az odafordulásban, amely a prózairodalom mellett a nem irodalmi elbeszélismódokat is kitünteteti figyelmével. Környezetükben beszédmódok, hanghordozó, váratlan eredetiségű és roncsolt nyelvi minták vannak használatban.” THOMKA Beáta, *Glosszárium*, Alföld könyvek 12 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2003), 69.

⁴³ Vö. „Az irodalmi realizmus megbélyegzése a magyar kritikában ugyanis elsősorban nem a prózai elbeszélés, hanem a népies költészet *megítélésére* szolgált. [...] Itt a realizmus tehát az, ha a költő nemtelen szenvedélyeket korbácsol fel, ahelyett, hogy magasztos érzelmekkel emelné és derítené a lelket.” HITES, „A realizmus korai magyar...”, 281

⁴⁴ BALASSA, „Balassa Péter Móricz-szeminárium...”, 176.

A mai horizont láthatóvá teszi, hogy bár Móricz poétikai modernsége olvasható a klasszikus realizmus stíluskonvenciójának elutasításaként, azonban ugyanilyen reveláció a népnemzeti irányzat ideológiával áthatott irodalmi konvenciója ellenében is. Újítása a 20. századi magyar próza korszakváltó jelentőségű nyelvi fordulatának folyamatával összhangban illeszkedik a nyelv-szabályozó konzervativizmus ellenében fellépő modernség törekvéseihez.⁴⁵ Az alakuló néprajztudomány átírási gyűjtési protokolljának céljaival is ellentétesen fogalmazódtak meg Móricz megfigyelései. Prózavilága az etnográfiai terepkutatásokból töltődik, akkor még szociológiai nézőpontok nélkül.

Ugy szivom magamba a szót, hogy no. Soha ilyen tisztán nem láttam volna bele az emberek lelkébe, s a vidék igazi életébe, mint most, mert most mindenki teljes szenvedélye erejében mutatja meg magát. [...] Igazán ez a legjobb módja a tanulásnak, így kimenni a helyszínére és bele-nézni ezer embernek a tálába. Majd meglátod mit viszek én haza innen! Egész uj kincses bányát. Most jut eszembe, hogy az mutatja hogy még nem ismerem eléggé ennek a világrésznek az életét, hogy még nem tudok mosolyogni rajta, még nagyon egyszerűen komolyan veszem, mint a kíváncsi idegen, a ki beleskelődik, majd ha úgy megismerem, mint a parasztokat, akkor felülről nézek rájuk s átgyurom, alakítom őket. Akkor érek el az igazi álláspontra, a humorig. Most még etnográfia nekem ez a világ.⁴⁶

Megkülönböztetett figyelmének tárgya elsősorban és mindenekelőtt a „terep”. Ez a kifejezés természetesen még nem létezett sem a korabeli formálódó, sem pedig az 1960-as évek néprajztudományában, ám a kultúratudományok

⁴⁵ „[E]gyszerre három nyelvi fronton indult meg az irodalmi erjedés: a nyugatos esztéticizmus (ld. akár az Ady által preferált archaizáló, akár a Szomory Dezső által képviselt neologizáló stilisztikai szélsőségeket), az avantgárd kísérletező aktivizmus (ld. pl. Kassákék radikális gesztusait a hagyományos szemantika és grammatika áttörésére, pl. *A ló meghal, a madarak kirepülnek* c. poéma ama híres »értelmetlen« frázisaiban, melyek oly gyakran keltettek megütközést), továbbá a népi jellegre hivatkozó alulretorizáltság nevében (ld. a népi írók csoportjának mind ideológiáját, mind pedig a paraszti »egyszerűsége« hivatkozó gyakorlati stílusideálját, vagy a mindennapi beszélt nyelv retorizálatlan imitációjára tett kísérleteket, pl. Móricz kiváló regényében, *A boldog emberben*).” Vö. MARGÓCSY, „A nyelv mint a nemzet...”, 36–37.

⁴⁶ Móricz Zsigmond levele Holics Jankának, 1910. április 30., in MÓRICZ Zsigmond, *Levelezése: 1892–1913*, szerk. CSÉVE Anna (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021), hozzáférés: 2021.07.05, <http://dhupla.hu/text/o:mzs-lev.tei.1006#p.16>.

fordulata, az egyéniségkutatás, a performatív és kontextualista irányzatok hatására a közelmúltban a kutatás középpontjába helyezte.⁴⁷

A falu mint az érzékiség bizonyos mintázata egyszerre individuális és kollektív. Ez a közvetítő közeg tette lehetővé, hogy az önmegértés egy formájaként az alkotói én és a paraszti pszichologikum kifejezésére egyaránt alkalmas önkifejező, interpretatív írói nyelvet alkosson.⁴⁸ Ebben a saját irodalmi nyelvben a modern individuum, az autonóm személyiség és a kollektív tudattartalmak találkozhatnak, elválaszthatatlanul a közös érzéki dimenzióktól (indulat, düh).

Móricz prózanyelvének beszédszerűségébe fonódó személyes és családi problémák – egészen a naplókban megjelenő terápiás írástechnikákig – szétoszóródnak a szereplői szólamok között, a polgári életkérdések a paraszti miliő takarásában jelennek meg. Az elsajátított nyelv és falu bemutatása a művészi átdolgozás során elsődlegesen a személyes önkifejezés és individuális önteremtés közegévé válik, később pedig, mint már megtalált poétikai forma, életműépítő írói *stratégiává válik*. A fikció és az önéletrajz közötti különbség nem csak szembenállásként vagy eldönthetlenségként lehet fontos a számkunra, hanem fordított irányban ható, egyidejű működésként: a műalkotás önmeghatározó, írói identitást teremtő jellege válik ebben a folyamatban elsődlegessé.

A „terep”-fogalom, mint interpretáns, segítségünkre lehet Móricz századfordulós törekvéseinek pontosabb feltárásában. A helyszínen végzett tanulás az író a terephez kötötte, kialakult az a kötődés, mely a különböző társadalmi rétegek nyelvének megismerése folytán összekapcsolódhatott azokkal a művészi-esztétikai koncepciókkal, amelyek az írói sikerhez segítettek.

Hosszú életutamon, mikor különös sorsom miatt azt kaptam munkául, hogy számtalan életet meglássak és megbíráljak és újjá érzek magamban, ez volt az, ami a munkakedvet és friss erőmet megtartotta: *aki teremt valamit, az nem hagyja cserben azt*. [...] [A]ki maga szülte a vállalko-

⁴⁷ Vö. „A folklorisztika figyelme a múlttól a jelenre, a szövegről a performanszra és a használatra, a struktúráról és formáról a kontextusra és az interakcióra, a közösségről az egyénre, a falusíró a városira, a szóbeliről az írásbelire (is) fordult, és ennek következtében az archívumról a terepre.” ILYEFALVI Emese, *Digitális szövegfolklor-adatbázisok és a számítógépes folklorisztika elméleti, módszertani és technikai kérdései*, hozzáférés: 2021.04.30, http://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_104-11_ilyefalvi.pdf, 150.

⁴⁸ Vö. „én tényleg az érzelmeknek olyan impulzív erejét örököltem, ami nem tűr modorbéli gátat, s ezt lehet parasztságnak nevezni...” MÓRICZ Zsigmond, *Naplók: 1924–1925*, szerk. CSÉVE Anna (Budapest: Noran Kiadó 2004 Kft, 2010), 451.

zást, ami életének megnyilatkozása, az nem tudja, nem akarja s nem is képes abbahagyni. Nem ejti ki az ember kezéből a maga életének világát, jól-rosszul, de tovább viszi.⁴⁹

Móriczot nyelvteremtő poétikája kapcsán kötötte meg a „terep”, ezzel a ráutaltsággal mintegy elkötelezte magát, kiépítette írói, etikai és művészeti elvárásrendszerét, vagyis a „textualitáson belül és kívül is elhelyezkedő, de alapvetően szövegi jellemzőnek tekinthető”⁵⁰ szerzőszerepben is érvényesült.⁵¹ Móricz előbb talált rá a forma poétikájára, később vált általában véve a parasztság, a szegénység, vagy a szociális tartalmak, folklór kifejezéssel élve: a „gyenge entitások” életvilágának közvetítőjévé. A realista alapozású, társadalmi kérdéseket előtérbe helyező narratíva poétikailag tette láthatóvá a mindedig láthatatlan társadalmat – vagyis nem arról van szó, hogy a társadalmi kérdések előtérbe kerültek, hanem arról, hogy az esztétikai teljesítmény tette hozzáférhetővé, amit a parasztság kapcsán társadalmi tartalomnak nevezünk.

ÉLET ÉS ÍRÁS: TEREPI ÉS ÚJ ARCHÍVUM

Úgy tűnik, Móricz prózájában nincs hová állítani a realizmus „kameráját”,⁵² amelynek fókuszra rögzítene egy biztos pontot, ahonnan az objektív valóság feltárulkozik számunkra. A kettős horizont, a „elsődleges és másodlagos elbeszélő” kettős elbeszélői hangjai⁵³ viszont kiinduló pontként szolgálhatnak, bár éppen ez a narrációs technika szünteti meg a mindentudó elbeszélő pozícióját, amitől a „valóságábrázolás hűségének realista elvárása alapjaiban

⁴⁹ MÓRICZ Zsigmond, „Damaszkuszi élmény”, in MÓRICZ Zsigmond, *Tizenkettedik órában: Tanulmányok III.*, Móricz Zsigmond összegyűjtött művei, 136–142 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 137. Kiemelések tőlem: Cs. A.

⁵⁰ GYURIS Norbert, *A szerző alakváltásai: narratológia, szimulációelmélet és hipertextualitás*, Doktori disszertáció (Pécs: 2006), 7, hozzáférés: 2021.04.30, <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14747>.

⁵¹ Vö. „Néha beleborzadok. Lelkiismeretlenségnek tekintem, hogy egyhónapi utánjárásal két hónapi írásmunkát végzek. Akkor kezdtem írni, mikor meguntam a környezettanulmányt. [...] Nekem a Csikágó az egész Budapestet jelzi, s csak azért választottam ezt a terepet, mert nem is tudom, hogy véletlenül ebben valami tömör tanyáját láttam annak, ami a fantáziámat megragadta: a pestiség polgári rétegének.” MÓRICZ, *Naplók: 1930–1934*, 568.

⁵² SIPOS Balázs, „Realizmus és mitológia, avagy mit bír el a realizmus, és mivégre bírja el? Jonathan Franzen: *Javítások*”, *Jelenkor* 57, 3. sz. (2014): 356–364, 360.

⁵³ BARANYAI, „...valóságból táplálkozik s mégis költészet”..., 161.

kérdőjeleződik meg”.⁵⁴ Ezek a szimultán beszélők ismeretlen tartományt nyithatnak meg, amely egy szövegszervező dichotómiára utal.

Az egyik elbeszélő határozott vonásokkal rendelkezik, „nézőpontja a megjelenített világon belülré kerül”.⁵⁵ A másik „arctalan anonimitás”,⁵⁶ mely egyfelől az elbeszélő láthatatlanságára jellemző, amely nem beszél el cselekményt, vagy egy „névtelen *persona*”, illetve csupán egy nézőpont.⁵⁷ Az elemzők ezekkel a jegyekkel egyben a folkkultúra anonimitásban megmutatkozó közösségi költészetének formálóját is felismerhetővé teszik. Ebben a felsorolásban kaphat helyet Nemo, Móricz írói jegyzeteinek elbeszélője is.⁵⁸

E kéziratokról, jegyzetfüzetekről, mappákról Füst Milántól, Ignotuson keresztül Németh Lászlóig és Illyés Gyuláig a kortársak is tudtak, azonban tartalmuk ismeretlen maradt, ám a móriczi életműben betöltött fontos szerepüket később Németh László⁵⁹ és Balassa Péter⁶⁰ is felismerte. A „terepen” készített feljegyzések riasztóan nagy kéziratban maradtak fenn a Móricz-hagyatékban, az 1900-as évektől egészen 1942-ig. Kiemelkedik közülük az elmúlt évtizedekben látótérbe kerülő, de még kuriózumnak számító jegyzetgyűjtemény, Móricz világháborús regényéhez készített *Tükör* című kézira-

⁵⁴ *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Akadémiai kézikönyvek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015), hozzáférés: 2021.04.30, doi: 10.1556/9789630589499, <https://mersz.hu/gintli-magyar-irodalom/>.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ BENOVSZKY Krisztián, „Nemi nemi bizonytalanság: Női és férfi szerepek inverziója az *Árvalányokban*”, in BENOVSZKY, *Fosztogatás...*, 40–65, 63.

⁵⁸ MÓRICZ Zsigmond, „*Tükör* (I)”, közr. CSÉVE Anna, *Holmi* 16 (2004): 1447–1477; MÓRICZ Zsigmond, „*Tükör* (II)”, közr. CSÉVE Anna, *Holmi* 17 (2005): 19–48; CSÉVE, *Az írás gyepőlője...*, 103–112; SZILÁGYI, „A továbbélő Móricz...”, 66–71.

⁵⁹ „Ha ezekből a jegyzőkönyvekből megvan egy pár, egy Móricz-kutató abból sok mindent kiokoskodhat. [...] [F]olyton azt lestem, mikor húzza ki zsebéből a noteszt [...] én az ő művei mögött egy telhetetlen jegyzőkönyvet látok, amelyben adomák, valahová beszűrhető szavak, felvillant figurák, a notesz termőföldjébe beszórt tervek, ötletek hemzsegnének, mint reneszánsz festő vázlatkönyvében göcsörtös, kecses, markos és angyali kezek salétrom játéka a falon, párát az égen. Valami vad, a modern művészetből kivesszett kapzsóság ez: az egész életet beletönni a noteszbe, az egész noteszt beleüríteni műveinkbe... Persze a notesz jóvoltából az ember legfőljebb anekdotagyűjtő, etnográfus, vagy újságíró lehet. S itt lép közbe Móricznak csodálatos adománya, amely néha az utolsó pillanatban, de mégiscsak megmenti őt az élettől s tulajdon mohóságától: hatalmas formaérzéke.” NÉMETH László, *Móricz Zsigmond* (Budapest: Turul Kiadó, 1943), 73.

⁶⁰ Vö. „[...] kitüntetett figyelmet érdemel az úgynevezett országismeret, vagyis az elmélyült munkával megszerzett, felhalmozott anyagismeret, amely a szöveg valóságsszimulációs energiájának bázisát képezi.” BALASSA, „Balassa Péter Móricz-szeminárium...”, 170.

tos könyvsorozata,⁶¹ amely egy szövegalakító írásgyakorlat munkanaplója.⁶² Folklórtudományi szempontból is revelatív újdonsága, hogy az eredetkutatás helyett a kortárs jelenre, a vidékre és a városra, a nyelvhasználatra, kontextusokra és az egyéni perspektívákra irányul. A társadalmi rétegekről szóló komplex gondolkodás igényére a jegyzeteket kísérő paratextusokból, tematikus mutatókból, illetve címadásokból következtethetünk. Móricz világháborús jegyzetei például több száz emberrel folytatott beszélgetéseinek kéziratos rögzítései. Nem részletezhető ehelyütt teljességében, csak utalhatok Móricz prózájának beszédszerűségét szolgáló, azt inspiráló, illetve pszichológiai, nyelvszemiotikai megfigyeléseket is tartalmazó mintagyűjtő jellegére.

A következő jegyzetet például 1911-ben, feltehetően egy pesti piacon írta noteszébe: „Háro meppá rajo vőt!”⁶³ Az író figyelmének tárgya a nyelv jelenésének hangokba ágyazottsága és írott formában bekövetkező jelentésvesztése. A megfejtés a sor mellett áll: „(3 egy pár, a jobb öt.)” *Az isten háta mögött* című regényben (1911) olvasási szituációban ismerhető fel ez a minta: „Oná viszrefe rent! Inmare ténovi”.⁶⁴

Ahogy a kavargó életeseményeknek, úgy ezeknek a töredékes írásoknak sincs előre meghatározott értelme. A történetdarabok, beszédfoszlányok, hangok és látványmozaikok egyszerre a formálódó írás nyersanyagai és az írás formaadó fokozatai. A jegyzetek névtelen elbeszélője explicit módon teremt kapcsolatot a kinti világgal, aki jegyzetlapokra írja a regényét, nem pedig *csinálja*.⁶⁵ A töredékekben széles ábrázolási spektrum mutatkozik meg: a naiv valóságvonatkoztatás igénye, a mimézis színrevitelének kísérlete, a valóság követésétől egészen az avantgárd prózakísérletekig.⁶⁶ A tabló teljességére tö-

⁶¹ MÓRICZ Zsigmond, *Tükör*, szerk. CSÉVE Anna, 10 köt. (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), hozzáférés: 2021.04.30, <http://dhupla.hu/text/context:tukor>.

⁶² CSÉVE Anna, „»A papír igényeinek megfelelően«: Móricz Zsigmond *Tükreiről*”, *Forrás* 36, 7–8. sz. (2004) 102–106; CSÉVE Anna, „»...ha már van háború, hát akkor miért nincsen?«: *Tükör*: Móricz Zsigmond jegyzetei (1914–1918)”, in *Propaganda – politika, bétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*, szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, BOKA László és KATONA Anikó, 399–410 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016), 402–403; SZILÁGYI, „Móricz Zsigmond...”, 218–226.

⁶³ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, M. 146/1. 30. f.

⁶⁴ EISEMANN, „A szereplő mint olvasó...”, 62.

⁶⁵ „[R]ögtön benne volt az élet közönséges eseményeiben. [...] észrevette hogy jegyzek? / Meg az, hogy / – Minden tisztelet az ön lányának, de azt hiszi hogy öreg írók szaladgálnak az utcán Pesten, hogy a kisasszonyt elcsábítsák? / Aztán megnyugodott, hogy ugy volt a legjobb, ahogy volt, ha ő ilyen ügyes krakéler volna, akkor nem írná, hanem csinálná a regényt s az kényelmetlenebb.” MÓRICZ Zsigmond, „Nőcsábász”, in MÓRICZ, *Tükör*, 7:4520, hozzáférés: 2021.07.05, <http://dhupla.hu/text/o:mzs-tukor.tei.7#p.933>.

⁶⁶ MÓRICZ Zsigmond, „*Tükör*”, közr. CSÉVE Anna, *Forrás* 36, 7–8. sz. (2004): 106–127.

rekvő skicckönyv azonban töredékes marad, ahogyan a kinti világ is a nyelv révén maradéktalanul elérhetetlen. Móricz a hangot és annak médiumait: a beszélőt, annak testiességét és környezetét, illetve saját írásmódjának cselekvő jellegét és kompetenciáját szinkronban tartja, azonnal referál a dolgokra és a létezőkre.

Ez a folklórkutatásból jól ismert szinkretikus állapot a beszélő és hallgató szituációjában létrehozza a különböző szubjektív tudatformák és önkifejezési módok egységbe kerülésének lehetőségét. Ennek az egyidejűségnek következtében élet és írás egyenlőségjele az esemény kölcsönösségben megvalósuló referenciaviszonyban válik regény- és prózaformáló erővé. Ez az írástípus eseményekhez kötődik, cselekvésekhez, amelyek alkalmat adnak a dolgok érzékelésére, mintha a valóság lenne a médiuma a még szabályozatlan (nem esztétikai) jelentéseknek, amelyeknek kibontása az irodalom feladata.

A *Tükör*-kéziratok abbagyhatatlan töredékes feljegyzéstömegei tehát egy saját írói nyelv létrehozását szolgálják, amely nem ábrázolja, hanem viszonyítja magát a valósághoz, egyszerre teremtdődik meg benne a valóság jelentése és a saját írói nyelv, ami nem lehet reprezentációja sem korábbi irodalmi mintáknak sem – mint ahogy arról a *Tükör* sokat tud – az úgynevezett valóság darabjainak. Ez a leginkább a jegyzetelési szituációból feltárulkozó attitűd és eljárás rámutat a „realista Móricz” versus a „csak a nyelvben létező” Móricz-olvasatok vakfoltjaira.

SZÖVEGEK KÖZÖTT MOZGÓ POÉTIKA

Az újraolvasás során Móricz prózájának receptív, integratív mozzanataira terelődik a figyelem, így felsejlik egy szövegek között mozgó poétika jelensége is, amely valamiféle viszonyítatlan és láthatatlan előzményt feltételez. A próza alluzív jellege egy nyelv előtti rendre,⁶⁷ „szó előtti tartományra”,⁶⁸ jelentésüresedésre utal: a próza „szétoldja írásbeli okfejtése szerkezetét, neg-

⁶⁷ Vö. „Móricz novellájának érdekessége és értéke, hatásának ereje annak megmutatásából fakad, amit nem lehet kimondani, utóbbi mégsem hozható összefüggésbe azzal, amit a naív vagy mindennapi szemlélet a valóság nyelv előtt főnálló rendjeként vél azonosítani?” BENGÍ László, „A nyelv víziószerűsége”, in BENGÍ és SZILÁGYI, *Móricz a jelenben*, 145–157, 146.

⁶⁸ Vö. Móriczot „a nyelvi – bár nem nyelviként reflektált – problémaként, a szó előtti tartomány [...] szóhoz juttatásának kihívásaként érinti meg, a valóság- és alaktapasztalat sajátos fikcionálási” kényszere. BALASSA Péter, „Hiba, lehetőség: Móricz Zsigmond – József Attiláról”, in *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán és GINTLI Tibor, 290–295 (Budapest: Anonymus Kiadó, 2002), 295.

ligálja a jelentéseket addig meghatározó középpontját, azt állítja a jelentés láthatatlan, nincs ott a papíron [...] mintha elhagyná az írás fétisét.”⁶⁹ A jegyzetelési technika jól látható módon olyan szövegeket és szövegkezdeményeket hoz létre, amelyek az esztétikai megformálás mindenkefelettségét rendszeresen esendő papírformákra és a jegyzettömbök médiumára cseréli. A két eltérő mediális közegben⁷⁰ létrejövő szöveg kapcsolata az irodalmi művet a „valóság-ból kimetszett”⁷¹ kisformák befogadójaként tünteti fel, mint ahogy ez – ugyan más művekre utalva, de – kitűnik az elemzésekből is: „az epikus narratíva bizonyos olvasás-aktusok elbeszélésével, tehát egy befogadásmód színre vitelével látszik szerveződni”, és más poétikákra hagyatkozik.⁷² A művek befogadói nyitottsága ugyanúgy vonatkozhat a tulajdonképpen „készenléti állapotban” várakozó töredékformák valóságközeli retorikai potenciáljára.

Gyűjtött nyelvi mintái felől tekintve Móricz poétikájának újszerűsége nem a diskurzusok sokszorozásának és széttartásának posztmodern olvasata felől értelmezhető. Nem az egység szétvetüléséről, hanem a szétvetülés egységben tartásának kísérletéről van szó regényformáló elveiben. A töredékes formában talált, a változó beszédállapotokat tükröző nyelvek és valóságdarabok összetartásában, egyáltalán irányíthatóságában, ahogyan Móricz egylényegűvé formálja, integrálja e szólamokat a műalkotás nyelvének gravitációs terébe, anélkül, hogy egyjelentésűvé tenné őket. A nyelv uralhatatlanságának modern tapasztalata nyilvánul meg Móricz újra és újra próbálkozó, cselekvő, „terepfüggő”, gyűjtő módszerében.

A radikálisan kevert nyelvet eltüntethetné a stílusrealizmus, de Móricz művészetében nem a végleges és kiformált mű mintakövető esztétikai tökéletessége áll középpontban. Hasadás látszik abban, hogy a regény esztétikai minőségének kiformálódását közegek közötti közvetítésként, kétfázisú folyamatként gondolja el. A kettős horizont Móricz önvallomásaiban kifejtett írásfogalmak ellentmondásos jellegében is feltűnő. Ezek a kontrasztok e feljegyzések ismeretében elkülöníthetővé válnak, felismerhető, melyik kapcsolódik a rögzítő írástechnikához és mi vonatkozik a nyelv önreferens működésére. Móricz a rögzítő technikáról beszél például, amikor aktivitásként hivatkozik az írásra, ezáltal a folyamatos „keresést”, annak kaleidoszkópszerű mozgását, élményszerűségét és az észlelés pillanathoz kötött érzékiségét említi, mely az írói-művészi autonómia szabadságát jelenti számára. A műalkotás

⁶⁹ EISEMANN, „A szereplő mint olvasó...”, 62.

⁷⁰ Értsd: a mediális váltás a szóbeli irodalom írottá alakulásának, a folklór és irodalom közegváltásának analóg szituációjában.

⁷¹ THOMKA, „Glosszárium...”, 71.

⁷² EISEMANN, „A szereplő mint olvasó...”, 60.

folyamatára pedig akkor utal, amikor az írás „más törvények szerint értendő és tekintendő, mint maga az élet. Valami önmagában levő érték. S úgy alakul át a költő lelkében, hogy többé nem szabad, hogy felismerhető legyen a nyersanyag, amiből létrejött.”⁷³ Az újraolvasás során egyetlen tanulmány foglalkozott Móricz irodalomtörténeti, genealógiakereső és öntanúsító írásaival. Ebből a perspektívából éppen a jegyzetek és a művek világának kölcsönhatásáról olvasható megállapítása tárul fel:

A szöveg maga is egy állapot, egy tény az élet kavargásában: (csak) ilyen értelemben »realista« [..]. A szöveg és tény különös egyszerre kétkomponensű és egylényegű volta lepleződik itt le, egy olyan köztes állapot, amely nem azonosítható egyik pólussal sem, s amelynek köztessége mellékesen nagyon »modernnek«, ismerősnek tűnhet.⁷⁴

E rögzítetlen nézőpont azáltal válik erőteljessé, hogy Móricz a polifóniában összetartott eljárást⁷⁵ azonosítja a mediálisan is kettébontható írástechnikák szintézisével. Egy példát idézek a *Jószerencsét* című regényből, amelynek jegyzetbeli előszövege a *Tükör* második kötetében olvasható.⁷⁶ A történet mérnök főszereplője kincset érő „kész” találmányát hordozza mellényzsebében. Az acéldarab azonban az őzdi vasgyár helyszínein rögzített nyolcadrét hajtott jegyzetpapírokat metaforizálja, amelyeken „már” írva van, hogy útja merre vezet a regény terében. A kész találmány egyben „kész” státuszt kölcsönöz a kéziratpapíroknak, így filológiai értelemben egy primernek tekintett szerzői szövegre utal, a regény pedig ezt a jegyzetet követi, kommentálja. Egy önéletrajzi alakzattal is kiegészülve a regény – egyik, ebből a szempontból releváns részletéről van szó – mintha rejtetten magáról a szerző Móriczról is szólna, és a pályakezdés hosszú hét esztendejének belső tükrét is írná:

⁷³ MÓRICZ Zsigmond, „Új szemek, új szavak, új igék”, in MÓRICZ, *Tanulmányok I.*, 631–637, 632.

⁷⁴ RÁKAI, „Geneológia és reflexió...”, 99–100.

⁷⁵ Vö. „Még Szatmárban, az én kis falumban a polifóniába fülő egyszólam uralkodik...”. MÓRICZ Zsigmond, „Babits Mihállyal a Garda-tón: 1913. június 12–18.”, in MÓRICZ, *Tanulmányok I.*, 965–979, 969.

⁷⁶ Például vö. MÓRICZ Zsigmond, „A szeggyár”, in MÓRICZ, *Tükör*, 2:1147–1151, hozzáférés: 2021.04.30, <http://dhupla.hu/text/o:mzs-tukor.tei.2#p.2469>; MÓRICZ Zsigmond, „Jószerencsét”, in MÓRICZ Zsigmond, *Regények I.*, Móricz Zsigmond összegyűjtött művei, 699–834 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975), 743–744.

Régen vár ebben az ablakban. Ebben a szobában. Órák óta. De úgy tetszik neki, mintha ez a néhány óra, amelyet itt tölt, várva a nagy pillanatra, melyben életének fordulását akarja megérni, hosszabb volna, mint a hét esztendő, mely alatt ezt a percet előkészítette. Mennyi magányosság, mennyi munka és tanulás van mögötte, a zavartalan kísérletezés hosszú esztendeiben, s most, hogy a kész találmánnyal a zsebében itt áll: úgy érzi, ki van forgatva rendes temperamentumából, az ereiben gyorsan lüktet a vér, s láza van; a gondolataiban is láz, jó magas hőfokú láz.⁷⁷

A regényrészlet utal az író aktuális személyes terére is, egyúttal felidézi a sikertelen 1900 és 1907 közötti időszakot is, azt a lassú fordulatot, amely ezt az írói módszert kimunkálta. Ismét a szakirodalom pontos, de a fordulat mi-benlétének további tartományait ki nem fejtő felismerésére kell hivatkoznom: „Móriczot végigkísérte pályáján mint a mindenkori pályakezdés biztos, meghaladhatatlan »maradványa«, fel-feltörő traumája”,⁷⁸ amit a folytonos szóbeliség írásbeliség közegváltásai és a kétféle írói szerep problémái éltetnek.

Fontos ezeknek az időben egymás után keletkezett szövegeknek intertextuális vizsgálata is, hiszen található más példa is arra, hogy a nyilvánossággal nem megoszthatónak ítélt témák a jegyzetekben maradnak. A történetmondásban vagy a műalkotás valamelyik szintjén keletkező „hiányt” például a kicsinyítő tükrök jelzik a nyomtatott szövegben, az alakzat definíciója szerint kitöltetlen és üres helyekként. A szövegek állandó közelítésben tartanak a valóságközeli, rögzítő írástechnika felé, miközben a távolodás folyamatát alkotják meg épp az esztétikai formaadás és irodalommal alakítás által. Az írás mindkét fázisában, mindkét szövegben létrejön egy jelentésvesztés, *utólag*, pontosabban hiány termelődik ki a dichotómia szövegszerveződéséből.

Szövegelméleti kérdésirányokra fókuszáló, a filológia diszciplinájára utalt olvasatok tárhatják fel az elsődlegesen rögzített szövegek irodalmi létmódját, amelyek a regények nyelvi világának kiformalódása *előtt* egy szabályozatlan kaotikus világ meghatározatlan jelentéseinek függvényében, de mégis hatással bírnak. Ez az írástechnika, mint az életmű „belső ügye”, nem csak esztétikai, hanem kritikai téttel is bír, mely tét a realizmus problémáihoz visz közel, amennyiben Móricz a két írástípus viszonyát egymás kontrolláló, egymásra vonatkozó relációként látja: „soha szinte pillanatra sem szűnik bennem az

⁷⁷ Vö. *uo.*, 735.

⁷⁸ BALASSA, „Hiba, lehetőség...”, 301.

íráskényszer, hogy jegyezzek mindent, ami a munkámhoz kell. [...] De semmivel nem szabad nehezebbnek lenni, ugyanazt az írás közben megcsinálni.”⁷⁹

Móricz a rögzítő írástípushoz közeledést normaként, ideáltípusként tételezi, miközben tudatában van annak, hogy a regényben „menekül” a valóság.⁸⁰ Ezt a reflektált távolodást leküzdendő: a kinti világnak, dolgoknak és szereplőknek nélkülözhetetlen szerepe van a saját prózanyelv alakításában. A felforgató és összekapcsolódó, destruktív kölcsönösségben álló, egymás kontrollviszonyában alakuló kettős szövegvilág jellegzetessé teszi a móríci polifóniát. Azt a polifóniát, amely a valóság nyelvi közvetíthetőségének saját rendjét kimunkáló, azt önnön fókuszába helyező poétikaként végül is a realizmus problémáit tárja fel. Az a polifónia, amit a narratív formatervezés és a nyelvi megalkotottság sajátosságának tekinttünk, filológiaiilag is alátámasztható módon, Móricz műhelynaplói felől tekintve a valósággal való szembesítés-szembesülés esztétikáját⁸¹ és a realizmus egy sajátos *móriczi* definícióját teremti meg. A művek megszólíthatók, de nem tárulnak fel maradéktalanul az irodalomelméleti olvasásmód kanonikus szempontjainak engedelmessé. ⁸² Az újraolvasás eredményeként azonban megmutatkozik, hogy milyen, valójában interdiszciplináris kutatásokat kell elvégezni ahhoz, hogy ez az írói realizmus mint „magaszülte vállalkozás” kapcsolódhasson a századforduló nyelvi-irodalmi megújulásának és a tágan értett társadalmi modernitásnak a folyamatába.

⁷⁹ MÓRICZ Zsigmond, „Egyedül magammal”, in MÓRICZ Virág, *Tíz év*, 2 köt. 2:352–356 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 2:355.

⁸⁰ „A regényben valósággal menekül a valóság. [...] Az irodalom törekvése valóban az, hogy minél közelebb férkőzzön a gyökerekhez, s minél őszintébben hozza ki a valóságot. De ez is csak illúzió.” MÓRICZ Zsigmond, „Míg új a szerelem”, in MÓRICZ Zsigmond, *Regények VI.*, Móricz Zsigmond összegyűjtött művei, 455–696 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 621.

⁸¹ Vö. „Abban a legáltalánosabb értelemben, ahogy most szándékunkban áll beszélni, realizmusnak azt a viszonyt nevezzük, amely a megjelenítőt (legyen az jel, kép, nyelv, elbeszélés) *szembesíti* a megjelenített (a dologgal).” BAGI Zsolt, „Realizmus: Párhuzamos történetek és a dolgok állása” in *Pontos észrevételek Mészöly Miklóstól Nadas Péterig és vissza: tanulmányok*, szerk. BAGI Zsolt, Sensus füzetek, 233–264 (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2015), 237.

⁸² Balassa Péter a realista szerzők improvizált katalógusát felsorolva megállapítja, hogy „a kánonképződésnek semmi köze a szövegekhez. A realizmus tehát soha nem volt önmaga, valamilyen, a korra jellemző specialitással rendelkezett, amelynek használata a modernség bizonyos szükségleteit fejezte ki.” BALASSA, „Balassa Péter Móricz-szemináriuma...”, 165.